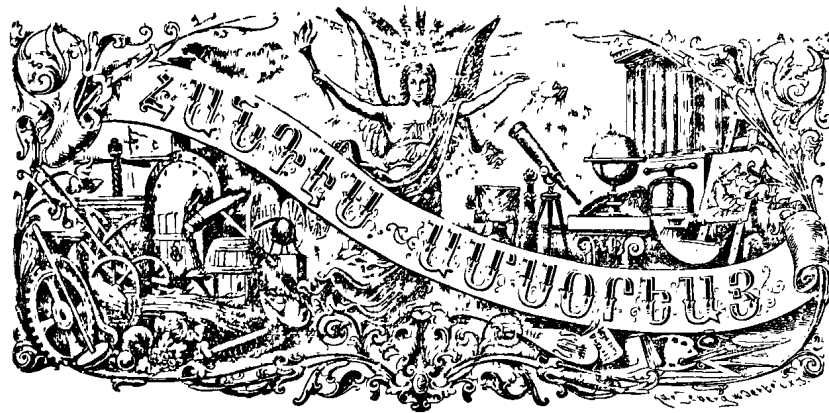

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԻՆ. ՑԱՐԻ 1911

Տարեկան 15 ֆր. ոսկի — 6 ռբ.:
Վեցամսեայ՝ 8 ֆր. ոսկի — 3 ռբ.:
Մեկ թիւ կ'արժէ 1-50 ֆր. — 70 կ.:

ԹԻԻ 1, ՅՈՒՆՈՒԱՐ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԽՈՒԼ

ՊԱՏՐԻԱՐԿ Կ.ՊՈԼՍՈՅ (1654—1634)

ովաննէս Վ. Կ.Պոլ-

սեցի, Խուլ մահա-

նուանեալ, Պատրիարք

Կ.Պոլսոյ, ցայսօր անձանօթ

մնացած անձ մըն էր: Չամ-

չեան միայն տնուր կը յի-

շատակէ՝ իբրեւ Պատրիարք

Կ.Պոլսոյ (Գ. էջ 535, եւ

Յուդակ Պատրիարքաց Կ.Պոլ-

սեր Է. Ասատուր՝ Կ.Պոլսոյ Հայ Պատրիարքաց
Պատմութեան մէջ նշանակելու (Ընդ. Օր. 1901,
էջ 87—93), բայց միայն թէ Յովհ. Խուլ
1600—1, 1610—11, 1621—3, 1631—36՝
չորս անգամ կ'արձանատւ պատրիարքութիւն ու-
նեցած ըլլայ, որ սակայն ամբողջապէս ճիշդ չէ:
Նոյնպէս կը սխալի վանքեան Եպ., որ կը գրէ

(Բիւզանդիոն, 1906, Թ. 3119) «Յովհ.
Խուլ... 1623ին Գր. Կեսարացի Պատրիարքին
կ'արգագրութեամբ Պրոսպայի առաջնորդ կար-
գուեցաւ եւ չի գիտցուիր թէ որչափ մնաց:
1631ին դարձեալ Պատրիարք եղաւ եւ վեց
սարի պաշտօն վարեց»:

Յովհ. Խուլ սակայն շատ նշանաւոր անձ-
նաւորութիւն էր՝ հռետոր, աստուածաբան,
գրագէտ եւ հեղինակ: Իր կենսագրութեան
մասին եւ բաւական տեղեկութիւններ քաղած
եմ տպագիր եւ ձեռագիր աղբիւրներէ, որոնք
անտես եղած են, եւ որոնցմէ կը տեսնուի նաեւ՝
որ այս Պատրիարքն Կ.Պոլսոյ Հայոց՝ բնիւ եւ
գործով Հայ կաթողիկէ ապրած, եւ իբր այն-
պիսի վախճանած է ի Հռոմ:

Յովհ. Վ. Խուլ ծնած է իբր 1554ին ի
Կ.Պոլսու շորս տնունէ եր Մուրատչա, եւ մօրն՝
Ալմիւ. հոգեւոր մայրն (կըքամարը) էր Մենեստ
Խաթուն (տես՝ Հանդ. Ամ., 1892, էջ 214):
Եկեղեցական աստիճանի բարձրանալու պարտա-
գաները, ինչպէս նաեւ միւսն. 1600 անդուցած
իբր կէս դարու կեսները տակաւին բողով ծառ-
կուած է: 1632ին գրած իր մէկ ձեռագրէն կ'ի-
մանանք՝ որ ինք եպիսկոպոս էր:

Մեկքիսեղեկ կաթողիկոսն Էլփիանին՝ որ
1599ին ի Կ.Պոլսն Պատրիարքական աթոռը
ձեռք բերած էր, ժողովուրդնէ մերժուելով՝
1600ին Էլփիանին մեկնեցաւ, եւ տեղը գրուե-
ցաւ Յովհ. Խուլ Վ., որ հաւանաբար Մեկքի-
սեղեկն եպիսկոպոս ձեռնադրուած էր: Թալօրդ

տարին Գր. Վ. Կեսարացի, Մեկքիսեդի եւ Յովհաննու մշտնջենաւոր Հակոբակորդը, տապալած է Յովհ. եւ ինքն ինքնեւ 1609 Վ. Պոլսոյ Պատարիարք նստած: Դասեմ չէ՝ թէ Յովհ. խուսյա միջոցին ուր էր եւ ինչ կը գործէր: Բայց գաւազանագրքերը ցոյց կու տան, որ Յովհ. խուս 1610—11 զարձեւել Կ. Պոլսոյ Պատարիարքութիւնը ձեռք բերած է. սակայն 1611ին արդէն Գր. Վ. Կեսարացի խլած է ձեռքէն Պատարիարքութիւնը. վասն զի տալոյ է որ Գր. Վ. Կեսարացի սոյն տարին վերստին գահնկէց եղաւ: Ասկէ անդին ունինք ժամանակակից եւ ականատես պատմագրի մը՝ Գր. Վ. Դարանաղցւոյ կամ Կամանեցւոյ ժամանակագրութենէն քանի մը տեղեկութիւն:

Իսկ 1600—1612 Պոլսոյ պատարիարքութեան շուրջը գործուածները տակաւին կարելի չէ եղած ստուգել եւ մանրամասնել. թէպէտ Դարանաղցւոյ ժամանակագրութեան մէջ պիտի գտնուին շատ մանրամասնութիւններ, զոր օրինակ՝ «Սիոն», ամսագրին մէջ (եղմ. 1866. էջ 148, 167 եւն) սոյն ժամանակագրութենէն յառաջ կը բերուի, որ Գր. Վ. Կեսարացի 1607ին Կեսարիա կը գտնուէր, որչափ կ'երեւայ՝ ոչ իբրեւ Պատարիարք, վասն զի կ'ըստին, թէ իշխանք Յակոբ Նաղաշ քահանայն Կեսարիա ղեկեցին, որ Գր. Վ. Կեսարացին իր աթոռը բերէ: «Յետ քանի մի աւուրց Կեսարացին մեծաւ ամբողիս եմուտ ի Բիզանդիա ահագաբոյ եւ խրոխտ կերպիւ որպէս զառիւծ, որ ամենայն չալոց ազգն սարսնցին ի նմանէ»:

Յառաջ քան Յովհ. խուսի գործերը պատմելը, կ'ուզեմ Գր. Վ. Կեսարացւոյ եւ Գր. Վ. Դարանաղցւոյ կենաց ընթացքն համառօտիւ դնել, վասն զի ասոնք սերտ կապուած են Յովհ. խուս եւ ժամանակակից Զաքարիա Վանեցի Պատարիարքաց գործունէութեան հետ: Գրիգոր Վ. Կեսարացւոյ եղբորորդուն՝ Յակոբ երիցու մէկ յիշատակարանին համեմատ, որ ապագրուած է Բաբգէն Վ. ի «Կոլոտ, ին մէջ (էջ 79) եւ որմէ երկու օրինակ՝ մին իսկպիր Յակոբ երիցու, կը գտնուի Վիննայի Միխիթ. Հարց մատենադարանը (թ. 574, 593), Դրիզուր Վ. Կեսարացի աշակերտ էր Սրապիոն Եպիսկոպոսի Ռուհայեցւոյ, որմէ 1595ին վարդապետական գաւազան առած է Տիգրանակերտի մէջ Տէր Ազարիա Սոյո կաթողիկոսին ժամանակ († 2 Յունիս 1601): Պոլսի դացած է Երուսաղէմայ վանաց պարտքին համար, անշուշտ 1601ի սկիզբները, ուր սեղանոր իմաստութիւնը եւ

«խոշոր վարքն ճգնաւորութեան», տեսնելով՝ ամենքը միարան զինք Պատարիարք ընտրեցին փոխանակ Յովհ. Վ. խուսի, եւ էլքմիածին ու զարկեցին՝ որ Եպիսկոպոս ձեռնադրուի: Գրիգոր Վ. հասաւ Եւզոքիա, ուր տեսնելով որ քաւալինքու ապստամբութեան պատճառաւ անկարելի է յաւաքանալ, միտ գնաց Յովհաննէս Ա. Թափցի կաթողիկոսին (ընտրեալ 1601ին կամ 1602ին) որ Վահայ դռեակը կը նստէր: Գր. Վ. 1602 Մայիս 29ին հասաւ Սիոն, եւ կաթողիկոսէն ձեռնադրուեցաւ Եպիսկոպոս եւ առաջնորդ Կ. Պոլսոյ: Յունիս 28ին մեկնեցաւ անկէ եւ եկաւ Պոլսի ժամանակ մը ուղղութիւններ գործեց, միշտ եւ որ 1609ին Յովհ. խուս Պատարիարքութիւնը ձեռք բերաւ: Գր. Վ. 1609ին հետն առնելով Մովսէս սրբակեց Վ. ը, որուն ի Կ. Պոլսի գաւազան տուած էր ինք, եւ որ յետոյ էլքմիածին կաթողիկոս եղաւ (օծեալ 13 Յունուար 1629: Յ. Յ. Թափեմանի Յուլ, ձեռգր. Դագեան խ. Վ. ի, ՎՊԸ. 1898, էջ 98 կը նշանակուի 1624), նաեւ Եգիպտոս եւ Սինայ լեռը ուխտ կատարելէն հետեւ՝ Տիգրանակերտ գնաց, Եպիսկոպոսաց եւ մեծամեծաց ժողով կազմեց, Երուսաղէմայ համար գումար հաւաքեց եւ տաւաւ Երուսաղէմ, երբ տեղւոյ Պատարիարքն էր Արշալուս Դաւիթ (1610, որ յիշատակարանի մը համեմատ՝ արդէն 1583ին Պատարիարք էր, տես Նայապատում՝ էջ 599—603), պարտքերը վճարեց, եկեղեցական սպասները պարտքէ ազատեց, Գրիգոր Բ. Պարոն-Տէրը Պատարիարք դրաւ նոյն տարին (Գաւազանագիրք սխարմամբ 1631ին Պատարիարք կը դնեն Գր. Պարոնտէրը): Յամին 1611 արքունական հրամանաւ Ղրիգոր Կեսարացի զարձեւել Պոլսի տարին Պատարիարք նստեցին. «Եւ նստեալ յովով ժամանակ եւ ձանձրացեալ ի նոցանէ՝ հրաժարեալ եկն ի Կեսարիա», կը գրէ Յակոբ երեց, որ ճիշդ չէ. վասն զի ժամանակակից եւ գործակից Գր. Վ. Դարանաղցւոյ համեմատ՝ Կեսարացին 1612ին գահնկէց եղաւ եւ իր տեղը ղեկուեցաւ: 1627ին Կաթողիկոս գնաց, ուրկէ վերադարձաւ Կեսարիա: Յետոյ 1633ին արքունի հրամանով մեծաւ հնաւ դիսի Պոլսի Պատարիարք նստաւ եւ 1636ին մեռնելով՝ Կաթողիկոս Գր. Ղուսաւորէց եկեղեցւոյ դրան քով թաղուեցաւ (կտակը տես Սրուանէտ. Թորոս Աղբալ, Ա. էջ 294): Կեսարիա եղած ժամանակ Կեսարիոյ եւ Գերմանիկոյ տահմանին վրայ, Թումարալայ մօտ մեծածախ կամուրը մը շինեց, 1621էն մինչ 1632. Ունի նաեւ բազմաթիւ գրութիւններ: (Տես Ագինեան

Հ. Ներս. ձեռագիրը կենսագրութիւնը Գր. կեւ սարաջւղ, որմէ ըստ մասին օգտուեցայ: Տես նաեւ Յանգիմանագիրն Սոյ Սիմէն Բ. Սերաս-տացի կաթողիկոսի առ փրկալը. կիճկս. Էջմիածնի, որուն վրայ քիչ մը վարը, եւ այլն):

Գրիգոր Վ. Դարանալացի կամ կամա-խնջի (Քեմալցի), *մականուամբ Բուք վերա-ձայնեալ» (Տաշեան, Յուլ. էջ 410, զոր Հ. Ալի-շան, Այրարատ էջ 164 եւ 578 յառաջ բե-րելով՝ սխալմամբ տպած է Բու.) հազիւ քանի մը տարի յառաջ բանասիրացի է մերձուստ ծա-նօթացած է: Ծնած էր 1576ին ի կամախ, եւ մանուկ հասակէն որբ մնալով՝ խաշնարածու-թիւն կ'ընէր: 1590ին արեւոյ ձեռնադրեցաւ եւ մնաց անուսուճի եւ թափառական: 1600ին հաստատուած էր Երեւան, Սաղմոսաց վանքը, ուր երեք տարի բնակեցաւ: 1603ին սկիզբները Երեւան եկած էին Էջմիածնի Գաւիթ, Մելքի-սեղ եւ Աւետիս կաթողիկոսները: Ասանք զԳրի-գոր արեւոյ իրենց քով կանչեցին, եւ ըսին՝ թէ ի՞նչ խորհիւն իրենք, որ երեքն ալ հրաժարին Էջմիածնի աթոռէն եւ մեծահարուստ Սրապիոն Եղեւսացին հրաւիրեն եւ Էջմիածնի կաթողիկոս օծեն: Գրիգոր արեւոյ համամիտ գտնուեցաւ խորհրդոյն, երեք կաթողիկոսաց հրաւիրանաց խօսքերն անտեղ բերեն գրի առաւ, եւ սուր-հանգակ մը զայն Եղեւսիա տարաւ: Սրապիոն յանձն առնելով՝ Էջմիածին գնաց նոյն 1603 տարին, եւ Հոգեգալստեան օրը կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ այնտեղ: Բայց հազիւ երեք ամիս մնաց աթոռը. Մելքիսեղեկի նենգութեամբ՝ Պարսից Շահն խոշտանգուեցաւ, եւ Զուլայեցի իսձաններ մեծաքանակ տուգանքով հաղւեալ ազա-տեցին զանկալ, որ եւ գնաց յԱմիթ հաստա-տուեցաւ:

Գրիգոր արեւոյ երեք կաթողիկոսներու քովէն դարձեալ Սաղմոսաց վանքը գնաց, ուր մնաց միշտ եւ քառասներորդաց պահքը, եւ այնու-հետեւ մեկնեցաւ գնաց սոյն «Երկրէն Արարա-թանայ, զոր Սահմթի փուս կոչեն, եւ այժմ՝ Երեւան ասեն» (Տաշեան, անդ: «Բաղանդիոն», 1907, Թ. 3424 «Ռահմէթիոս», տպուած է, ինչպէս նաեւ նոյնտեղ տպուած է ՌՁԲ, փոխա-նակ ՌՁԲ ըլլալու. թէպէտ Մեհարուկ Վ. Նշա-նեանի սոյն կտորին ընդօրինակութեան մէջ ալ սխալմամբ գրուած է ՌԾԹ (= 1610), որ անպատճառ ՌԾԹ պիտի ըլլայ): Գրիգոր արեւոյ եկաւ Բաբերդ, Սրապիոն Վ. ի քով, որ վահա-նաշինու վանքին առաջնորդն էր: Սոյն 1603ին Մայիսի 28 Հոգեգալստեան օրը, Ս. Հրեշտա-

կապետ եկեղեցւոյն մէջ, յիշեալ Սրապիոն եպիսկոպոսէն ծայրագոյն վարդապետ օրհնուե-ցաւ: Ի Բաբերդ կը բնակէր Ս. Աստուածածնի եկեղեցին, Ս. Հրեշտապետաց մօտ, ուր Մայիսի վերջին օրն աւարտեց կիրակոս Վ. ի Պատմա-գրութեան ընդօրինակութիւնը, զոր Երեւան սկսած էր (Տաշեան, անդ էջ 408—411), ինչ-պէս ասոր յիշատակարանին մէջ կ'ըսէ, իր վար-ժապետն ու ծայրագունութեան աստիճան տուող Սրապիոն եպիսկոպոսն՝ իսխտեաց գաւառի Օձ-տեղայ գիւղէն էր (բոլորովին տարբեր վերջի-շեալ Սրապիոն կաթողիկոսէն):

Գրիգոր Վ. կ'ուզէր դարձեալ Երեւան դառնալ, սակայն նոյն քաղաքը Պարսից Շահը գրաւած ըլլալուն՝ չկացաւ երթալ: 1605ին դարձեալ Երեւան Սաղմոսավանքը հաստատուած էր, ուրիշ նոյն տարին Էջմիածին գնաց՝ միւսու-օրհնէրի հրաւիրուած ըլլալով: Նոյն 1605ին գացած է նաեւ կաֆա (Թեոդոսիա), սակայն տեղւոյն քահանայն եւ Սաֆար իշխանը զինք կը նախատեն, բռնած կ'ընեն, եւ կը վանտեն, ինչպէս վարուած էին քիչ յառաջ նաեւ հրա-ժարեալ Սրապիոն կաթողիկոսի նուիրակ Բար-սեղ Վ. ի հետ: Գրիգոր Վ. կը նաւէ Պոլիս կողմի վրայէն, եւ Ղալաթիոյ Ս. Գր. Լուսաւո-րիչ կը հիւրընկալուի, Գր. Վ. կեսարացի Պա-տրիարքին օրով՝ 1606—17ին Ռոտովոյն (Թե-քրիտաղ) կ'երթայ հայրենակիցները տեսնելու, եւ Պոլիս կը դառնայ: Յետոյ եպիսկոպոսի վրայէն Երուսաղէմ՝ կ'երթայ՝ Գաւիթ Մեհարիցի Պա-տրիարքին օրով, եւ երկու տարի մնալու 1609 կը մնայ: Նոյն տարին Պոլիս կը դառնայ եւ 1610ին կամախեցին իրենց երկիրը կամախ կ'առաջնորդէ: 1612ին Երուսաղէմ վերադառ-նալու դիտաւարութեամբ Տրապիզոնի վրայէն Պոլիս կու գայ: 1612—1616 գործածները քիչ մը վար կը տեսներ, Գարանաղի 1622—5 արդէն Ռոտովոյի առաջնորդ էր, յետոյ հայրենիք գացած եւ 1627ին հայրենիքէն Երուսաղէմ մեկնած է. 1628ին դարձեալ Պո-լիս, Ղալաթիա էր եւ քիչ ետքը Ռոտովոյի առաջնորդ եղած էր: Կիրակոս օմի ի խնդրոյ Պետրոս երիցոյ՝ կանոնագիրք եւ Պատարագի Մեկնիչ մ'ընդօրինակած է, որուն յիշատակա-րանը գրած է 1639 Մարտ 22ին, ուր շատ գովութեամբ կը յիշէ զԳարանաղին. «Գրեալ... ի քաղաքն Յուստոլ, որ մականուն Թեքրիտաղ կոչի, ի գուռն ծովահայեաց սուրբ Յովնէս նորընծայ աւետարանիչ անուն եկեղեցոյս, / հայրապետութեան Էջմիածնայ Տէր փրկապոսին

եւ տեղւոյս առաջնորդութեանն, քաջ հոգեւոր
եւ ջատագով յորինացն Աստուծոյ, մեծ եւ
անուանի եւ ամենայն իմաստիւք լի, դարանաշու
Գրիգոր վարդապետին եւ ընդ հովանեաւ նորին
սքանչեւագործ, սուրբ Թեղթափին, որ Թուամայ
առաքեալն մասն ի մէջ կայ եւ առ հուպ յինք
ունի, եւ միւս սքանչեւագործ վասոյր սուրբ
նշանին, որ Թաղաւոր կոչի... (Յր. Ն. Ֆինկ,
Ցուցակ Տփլիսեցի Երպար Յովհաննիսեանի
հայերէն ձեռագրերի, Լույսդրուած 1903, էջ
36, ուր ֆինկ "յարաբարդի" (վրան կ'աւել-
ցուի) բառը "յարաբարդի, զբաժ է, եւ անկէ
"Արաբարդի" անցդ քաղաք մը հնարած,
Հմմտ. անդ էջ 221):

Գր. Վ. Դարանաղցի վախճանած է 1643
Սեպտ.ին եւ Թաղաւոր է Ռոտտոթոյի Ս. Փրկիչ
եկեղեցին: Տապանաբարին ընթերցուածն է (ա.
Պարթեւեան ի. ք. 5, Դամբանակաւք, Վ. Պոլիս
1894, էջ 51):

ԱՅՍ ՏԵՊԸՆ ՀԱՆԳՍԵՅԸՆ ՔԵՄԸՆՑԻ ԳՐԻԳՈՐ
ԱՒԵԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՑԻ, ՍԱ ԾԵՐԱՅԵԱՆ ԼԻ
ԱՒՈՒՐԲ ԹԻՂԻ ԱՄՍՈՑՆ ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ
ՀԱՆԳԵԱՆ:

ՁԵՐԱՄԲ ՍՈՐԻՆ ԲԵՒԵԹ ՓԱՅՏԻՆ ՓՐԿԱՅԱՆ
ԱԾԱԼՈՒ ԱՅՍ ՎԱՅՐ ԱՂԲԻՐԻ ԲՈՒԹԻՑ ՄԱՔԲԱ-
ԿԱՆ

ՈՐ ԵՒ ՆԱԽՈՐԴ ՀՈՎԻԻ ԿԱՐԳԻ ՔԱՋԱՐԹՈՒՆ
ՀՈՎԱԼԻՆ ԶԳԱՂԹԵԱՆ ԶԻՒՐ ՀՕՏ ՆՈՐԵԿ
ԲԱՐԵՄՈՑՆ:

Գր. Վ. Դարանաղցի ունի ինքնակենսա-
գրութիւն կամ ծամանակագրութիւն մը, 1595ին
մինչեւ 1640 գրուած, որուն ամբողջական օրի-
նակը կը պահուի Երուսաղեմայ Ս. Յակոբայ
վանքին մատենադարանը: Ասկէ քաղուած քանի
մը մասեր միայն զըկած է Մատենադարանապետ
Մեսրոպ Վ. Նշանեան առ Արշակ Վ. Ալոյշա-
ճեան, որ եւ զայս աղետաբար ինծի արամա-
ղերիք ըբաժ է: Նաեւ "Բիւզանդիոն", Թերթին
մէջ (1907, Թ. 3424) գրուեցաւ ինչ ինչ
տեղեկութիւններ, Թեպէտ շատ սխալագիր:
Ատոնցմէ կը քաղեմ հետեւեալները:

Գր. Վ. Դարանաղցի 1612ին Վ. Պոլիս
եկած էր Տրապիզոնի վրայէն, երբ իրեն մտերիմ
երկու քահանայներ եկան ըսին, Թէ Գր. Վ. Կե-
սարայի Նոյն 1612ին Յովհ. Խուլը պաշտօնանկ
ընել տուած եւ դարձեալ Պատրիարք եղած է,
եւ խստիւ արգելած է որ Թէ իրեն (Դարանաղ-

ցուն) հետ եւ Թէ Խուլին հետ բնաւ մէկը
յարաբարութիւն չունենայ. եւ վրայ անոր՝ որ
առանց իր հրամանին "սեւագրուի", մը կ'ընդունի
կամ քովը կ'երթայ ոչ միայն ի Վ. Պոլիս, այլ
ամեն տեղ. Թէ յԱմատուր եւ Թէ ի Ռումէլի:
Ատնք Խորհուրդ կու տան Դարանաղցուն, եւ-
թալ բնակիլ խճա խանը, մինչեւ որ Պա-
տրիարքի արամագրութիւն իմանան: Քահանա-
ները Պատրիարքին կ'երթան, որ կ'ընէ իրենց.
"Չեր աղան եկած է. գաջիք քովը", Ատնք
չգիտեալ եւ առաջին անգամ իրմէ ըսած կը
ձեւալընեն. կը հարցընեն Թէ ո՞ր եկեղեցին կը
հրամայէ որ իյնան: "Թեպէտ անոր Պոլիս
գտնուողուն կամք չունէի, կ'ընէ Պատրիարքը,
բայց քանի որ եկած է, Թող ինծի գայ, եւ կու-
րոշեմ". Դարանաղցին, որ անցեալին մէջ արգէն
ընդհարումներ ունեցած էր Պատրիարքին հետ,
զրահան նուէրներով (եկեղեցական գիրք մը եւ
Դիոնիսիոսի մկնուածիւր), կը ներկայանայ անոր,
բայց ցուրտ ընդունելութիւն կը քանէ: Պա-
տրիարքը կը կշտամբէ զինքը Պոլիս եկած ըլլա-
լուն համար, կ'ընէ Քահանայները եւ ժողո-
վուրդը կը արտոնեն Թէ հաղիւ իրենց լնատիւքը
կրնան կերակրել, ուրիշներն ինչպէս պահեն,
երեք օր քովը պահենք ետեւ" կը հրամայէ որ
երթայ Կէօմրիկի Ս. Նիկողայոս եկեղեցին, ուր
նախապէս պատուէր ղեկած էր, որ զԴարանաղ-
ցին խցի մը մէջ փակեն "Իբրեւ ի բանտի", ոչ
կերակրեն, ոչ մեծարեն, ոչ Թոյլ տան եկեղեցի
իյնել եւ քարոզել: Հսկելով միանգամայն սենե-
կին վրայ, որ քովը մուտք եւ ելք չընեն, Դա-
րանաղցին երկու անգամ պաղատանաց գիր կը
գրէ Պատրիարքին, խնդրելով որ մեղմացնէ
բարկութիւնը, ու կը վստահացնէ, Թէ ինքը
Երուսաղեմ երթալու ճամբայ ելած էր եւ
ուխտաւորաց մէկն ըլլալը կը սպասէր. "յայտմա
կու գնամ. ամենայն աշխարհն Թող քեզ լիցի",
Պատրիարքը գրաբերին ձեռք պատասխան կը
ղկէ. "Ես զայս եւ զայն գիտեմ ոչ. Թող ելնէ
երթայ յատապով յայսմ աշխարհէ. եւ Թէ ոչ"
զինքն յեշ կու հեծուցանեմ, զերես կը մրծմ
եւ քաղաքը կու անցուցանեմ ի պարանոցն եւ
ամենայն քաղաքին նշաւակ կ'առնեմ":

Դարանաղցի կը հեռանայ եկեղեցին, եւ
Ախրու Գաբու ընակող քաղաքացիներու քով կը
հիւրընկալուի. յետոյ Թօփ Գաբուի հայրենա-
կիցներն իրեն առանձին տուն մը կը վարձեն:
Այստեղ կ'երթեն եկնի Գրիգոր Պատրիարքին
հակառակողները եւ դաւեր կը նիւթեն, մա-
նաւագ Եօզ. Վ. Խուլ շատ կ'ուրախանայ՝

1 Սեպտմար ՌԻՐ տպուած:

երբ կը լսէ Դարանաղցոյն կրած նախաւորքը, յուսալով որ զինքն իր կողմը կը շահի: «Աստուած գիտե՛, կը գրէ Դարանաղցի, որ ես ընտելէի ուզեր խուլը, ի՞նչեք կենսարացին այս «Տային», չհասցընէր զիս. եւ ես որ խուլին ամենէն մեծ դատախազն էի, ստիպուեցայ յոչ կամ միանալ անոր»: Եւ իրօք կը սխլին կենսարացւոյն անկումը պատրաստել. իրենց հետ կը միանայ նաեւ Մելքիսեդ կաթողիկոսին նուիրակը՝ Զաքարիա Վ. Վանեցի, որ Հռոմէն Պոլսի եկած էր այս միջոցին:

Զաքարիա Վ. 1612 Յունիս 15ին Հռոմէն Պոլսի հասաւ, որ արդէն յառաջագոյն ալ Մելքիսեդ կաթողիկոսին կողմանէ Ռուսիի եւ Կ.Պոլսի նուիրակ եկած, միւսու թերեւ էր:

Եւր Զաքարիա Վ. Պոլսի հասաւ, եկեղեցականք եւ ժողովուրդն, որ կենսարացւոյ բռնութիւններէն եւ անիրաւ հարկապահմանութիւններէն ձանձրացած էին, իսկոյն իրեն դիմեցին: Զաքարիա Վ., Յովհ. Խաչլին հետ քահանայից եւ ժողովորդեան ժողով կազմեց Գր. Վ. Դարանաղցւոյ քով, եւ Գր. Վ. կենսարացին տապալելու ոգոյն մ' տրուեցաւ: Ետեղ Ղալաթիա դարձեալ գումարուեցան յիշեալք, եւ ուխտ ըրին, որ միաբան անբաժան՝ կենսարացին պաշտօնանկ ընելու աշխատին:

Կենսարացին եղածը լսելով՝ Դարանաղցւոյ մարդ զրկեց, զատկալ շահելու համար: Այն ատեն Զաքարիա ըսաւ Դարանաղցւոյն՝ որ ազատ է ուզածին պէս վարուելու, իրենք արդէն կարգադրած են գործը, արբուներն ալ խոսած են եւ խոստացած՝ բոլոր արբուներ հարկերը վճարել: Եովհ. Խաչլ կատարելապէս Զաքարիայի կը հետեւէր, ինչպէս նաեւ ամենքը. վասն զի Զաքարիա իրեն նուիրակ՝ մեծ հեղինակութիւն մըն էր: Ասովք քահանաներն ու ժողովուրդը հետեւին անոն՝ կայսեր գացին, բողբոջեցին Գր. Պատրիարքի անիրաւ զրկանքներուն եւ անյագ արծաթախոյնութեանը դէմ, եւ մեծ ձգտմբ յաջողեցան Գր. կենսարացի գահնկէց ընել, եւ 1612ին, Պատրիարքը ըլլալէն 6—7 ամիս ետքն, իր տեղը ձաճարեցին:

Ետեղ Ս Աստուածածին եկեղեցին գացին, Պատրիարքութիւնն երկէք բաժնեցին. Զաքարիան գլխաւոր դրին, ամբոն Ստամպոլ «Բնական պարաթիս հին ղապալայի երկրովքն», Աստուծոյ՝ փարաքանդան, եւ Ռոստոմոն (Ըւստուլ. Թեքէրտալ) Գր. Վ. Դարանաղցւոյն տուին. իսկ Եովհ. Վ. Խաչլն՝ «Գամենայն Ռուսիան» բայց յԸւստուղուս, Զաքարիա Ստամպոլ նըստաւ, միւսներն իրենց տեղը գացին նստան:

Սական կենսարացին հանգիստ չէնցաւ. գրգռեց Սայ կաթողիկոսն (Եովհ. Գ. Անթարպի 1602—1622) Կարնեցի Մինաս Վ.ը, եւ «զբացաւ Մինաս Վ.ն որ յետ Եովհաննէսին նա յարդրեաց զամբող կաթողիկոսութեանն» (Թեպէտ ըստ ցուցակաց Մինաս Կարնեցի է յարդրը 1622—1626, Եւրոպ. Կարնեցի (Ժեդար, Տրտր Կ. Կոստանեանց, Վրլըշպո. 1903) կը գրէ (էջ 12). «Ենդեկա... է զամբարան... Կիլիկիոյ Մինաս կաթողիկոսին, որ մահաւումը Զացալի կողմը, զի տեսաք աջք մերովք եւ լուաք զգաստ եւ զքարոզութիւն նորա ի քաղաք Արզրում. եւ գնացաւ Եղեղկայ էսո վասն ձան Ռ-Յ (== 1632) Թուին եւ եղեւ կայի դուռն սրբոյն Սարգսի հետ մեծին Ղուկասու, որ յար եւ նման էր սրբոց Տայապետացն աստուածաբանութեամբ եւ սրութեամբ լինի): Կենսարացի գասնը հետն առած՝ Կ.Պոլսի եկաւ կուռելու, որ միջոցին Դարանաղցի Պրոսպի կողմերը կը գտնուէր: Եովհ. Խաչլ փութեց Խաչլին, ուր կայսրը ձմեռելու գացած էր, ընդդէմ կենսարացւոյն բողբոջելու համար: Եւրոպ. տարին 1613ին կայսրը Պոլսի դարձաւ, եւ կենսարացին ու խուլը շատ գիմուեցին ընկէն ետեւ արքունիք, վերջապէս յաղթահարեցաւ կենսարացին: Զաւուշներ դուրս հանեցին կենսարացին, կաթողիկոսն եւ երկու Մինասները եւ իրենց տեղը զրկեցին, 25 Մայիս 1613ին, որ օրը Դարանաղցին Սկիւտարի վրայէն Պոլսի մտաւ:

Այն ատեն նոր ժողովք գումարեցին քահանայք եւ իշխանք եւ Զաքարիային ըսին, որ այսու հետեւ Զովհ. Խաչլ նստի իրեն. գլխաւոր Պատրիարք Կ Պոլսի ամբոնը (Ստամպոլ), վասն զի ասիկա տեղացի է եւ հանդարտ մարդ, զոր յօժարութեամբ յանձն առաւ Զաքարէ: Պէրաթը Խաչլին վրայ գրել տուին, իսկ միւս երկուքն իրեն անոր ընկերքը. ուստի Պէրաթ մը եւ երկու Էմիրանալէ հանել տուին, եւ իշխանութիւնը բաժնեցին հետեւեալ կերպով. Ղալաթիան եւ Ռուսիին Դարանաղցւոյ տուին. Սկիւտար եւ Անատոլու «Փարաքանդան» Զաքարին. իսկ Ստամպոլ Սերաստիայէն վեր միւշնե կաթն եւ քովին (Քեօլմահա) Եովհաննէ: 1616ին Գր. Վ. Դարանաղցի իր կամքը հրաժարեցաւ, եւ քահանայք գնաց Երուսաղէմ եւ իր երկու տարի հոն մնաց: Այսպէսով Պոլսի գլխաւոր Պատրիարքն էր Եովհ. Վ. Խաչլ 1616ին սկսեալ, այնպէս որ Գր. Վ. Դարանաղցի իր

Իբր 1626ին Յովհ. Խուլ տակաւին Կ.Պոլսի Պատրիարք էր: Գր. Կեսարացին երկրորդ անգամ հետն առած Կարնեցի Մինաս Վ.ը, ինչպէս նաեւ Երզնկացի Յովհ. Եպ.ը՝ Պոլսի կու գայ Յովհ. Խուլին աթոռը յափշտակելու, եւ կը յաղորդի, ինչպէս կ'իմանանք հետեւեալ գրութենէն:

Այստեղ այս գրութեան հեղինակին իսկութիւնը կ'ուզեմ քննել նախ, եւ յետոյ քաղել Յովհ. Խուլի վերաբերեալ մասերը:

“Գրիգոր Վ. ոմն, Կ.Պոլսոյ Պալատու Ս. Միքայէլ Հրեշտակապետ եկեղեցւոյն պատմութիւնը գրած է իրիւր ժամանակակից եւ գործակից, որ սխալ անուանակոչութեամբ Դրիգոր Պարոնտէր Պատրիարքի “Յիշատակարան, անուամբ ծանօթացած է, եւ զայրէ մ'աւելի է որ այս սխալմունքն իրարու կ'անցընեն գրողներ: Առաջին անգամ Հ. Վ. Խնձիճեան իր Աշխարհագրութեան մէջ (Մասն Բ, Հար. Ե, Վնեան, 1804, էջ 129—131) կը յիշատակէ վերոյիշեալ Յիշատակարանը, յայտնապէս “Գր. Պարոնտէր”, անուամբ: Նոյնպէս ի մէջ այլոց Տէր Յովհաննէսեանց (Պատմ. Եղմբ. 1890, Ա, էջ 306—311) իբրեւ “Պարոնտէր”, գործ յառաջ բերած է Պալատու եկեղեցւոյ օրինակի վրայէն, ընագիրն ալ ետեւառաջութեամբ խառնակած է: Վարժապետեան Յ. Զ. (“Ճերմանէի Հարգիչէ, 1899, Թ. 4271—2) Պարոնտէրին համարուած միեւնոյն թղթէն, եւ ասոր շարուանակողէն քաղածները գրած է (վերստին տպուած մէ. Կ. Պէրպերեանի “Ճողովորդական Տարեցոյց, ին Ա.Պ. 1901, էջ 131—7): Հ. Ասատուր (Ընդ. Օր. 1901, էջ 91—3) նոյնպէս “Պարոնտէր”, անուամբ կը համարուէ: Սոյն Յիշատակարանէն 1823ին կատարուած ընդօրինակութիւն մը կայ նաեւ Վիենն. Միք. Մագրն. (Տաշեան, էջ 912):

Վերջապէս այս Յիշատակարանին սմբողջական մէկ օրինակն հրատարակեց “Թատիւն, (Տր. Վ. Թարգման) իր ունեցած մէկ ընդօրինակութենէն, որ գրուած էր իբր 1796ին: Ասոր սկիզբը կը գրուի. “Ի ժամանակն Մովսէս Կաթողիկոսին, եւ ի Պատրիարքութեան Կ.Պոլսոյ Խուլ Յովհաննէսին եւ թագաւորութեան Մուրատի չորրորդի եւ ի վեհօրութեան Ռեճէպ փաշային Վ.ԿՎ. Սարաական թուականին կը համապատասխանէ 1628—9: Միւս. Կիթլիս Էջմ. (ըստ Աւագ. Թալմիշ. Գլ. ԻԴ. եւ Հատկաթուանեցի”) օծուած է 13 Յնր. 1629: Թէպէտ ձեռագրի մը համեմատ 1624 կաթողիկոս նստած

է. (Թոփճեան, Ցուց. ձեռ. Գաղեանի, էջ 98, որ շէշք չէ. դարձեալ 1628 Դեկտ. 13ին Լեհաստան գրուած ձեռագրի մը մէջ կը յիշուի արդէն իբր կաթողիկոս. Հ. Ալիշան, Կամենից, էջ 181): Յովհ. Խուլը վարը կը տեսնենք: Մուրատ Գ. 10 Սեպտ. 1623—1640. Փետր. 8, որուն Վեզիրն էր կարճ միջոց մը՝ Ռեճէպ (ըստ Հաճի Խալիֆի ժամանակագրութեան):

Արդ, սոյն Յիշատակարանին վերնագիրն է՝ “Գրիգոր վրդպտ. ոմն, որ զամենայն անցս իւր եւ զսեանայն, գիրք մի է Հարադրեալ, վասն Պալատու եկեղեցւոյն այսպէս գրէ”, Յիշատակարանին ընդօրինակողը, որ կ'իմացուի թէ դարձեալ Սարգիս Սարափ Յովհաննիսեան զպիրն է, ծանօթութիւն մը կը դնէ (1795/ն). “Այս Գրիգոր վրդպտ., որ պատմեալ է զեկեղեցւոյն մերմէ Սրբոյ Հրեշտակապետին Միքայէլի, որ ի թաղն Պալատուն ըստամպուլու, է Գրիգոր Պարոն Տէր ասացեան, որ յետոյ եղեալ է Պատրիարք Եղմբ. Վիեննայի օրինակին վերնագիրն է՝ “Գրիգոր վրդպտ. ոմն” (որ կոչուր Պարոնտէր, որ յետոյ եղեալ է Պատրիարք սրբոյ Եղմբ. յամի Տեառն 1631) զամենայն անցս իւր եւ զսեանայն, վասն Պալատու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյն՝ տեսրակ մի է Հարադրեալ, որ գրէ այսպէս:”

Արդ, Պարոնտէր արդէն 1610ին Եղմբ. Պատրիարք դրուեցաւ Դաւթի տեղ, ինչպէս տեսանք Գր. Կեսարացւոյ վարքին մէջ. իսկ այս գրիչներ Չամչեանի ցուցակին նշելով՝ ենթադրած են որ Պարոնտէր 1631ին պատրիարքած ըլլայ: “Գրիգոր Վ. ոմն, Պարոնտէրն համարիլ, լոկ սխալ ենթադրութիւն է. նոյն իսկ Յիշատակարանի ընագիրն ասոր կը հակառակի: Յիշատակարանը գրող “Գր. Վ. ոմն, իր ժամանակին բոլոր անցքերը գրած եւ զիրք մը շինած է, եւ այս զրքին մէջ Պալատու եկեղեցւոյ վրայ ալ գրած է՝ որ է սոյն Յիշատակարանը, գրողը 1628ին Պոլսի կը վերադառնայ. ինքը “Կոմիլիկի Ս. Նիկողայոս, ընակած է. Հայոց ազգը (եւ ոչ թէ ինքը, վասն զի կը յիշատակէ ի հետոց գործուածները), զայն ընդարձակեր է. 1628ին ինքը Պոլսի կը դառնայ, զլուս կ'անցնի Պալատու Ս. Միք. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյն շինութեանց, եւ յետոյ եկեղեցւոյն քահանաները զինքը կը նախատեն, վասն զի շինութեանց ծախքին համար ուզած է պնակ բռնել: Ասոր պարագաներ են, որ Գր. Պարոնտէր Պատրիարքին չեն յարմարի ամենեւին, բայց շատ ճշգրտ են Գր. Վ. Դարանաղեցոյն համար:”

Եւ ահա Եղմի. մատենադարանապետ Մես-
րոպ Վ. Ղաչանեան «Բիւզանդիոնի» (1907)
3187 թուին մէջ Գր. Վ. Դարանաղցոյ
ժամանակագրութենէն (1595—1640) յա-
ռաջ կը բերէ Պալատու Ս. Հրեշտակապետ եկե-
ղեցոյ մասին այն գրուածն, որ բոլորովն նոյն է
«Պարոնտէրի», անուամբ ծանօթացած Յիշատա-
կարանին հետ, միայն քանի մը տեղ «Դանա-
սիրի», ընդգրկը լեզուական փոփոխութիւններ
կրած է. իսկ Վիեննայի օրինակը նոյնպէս լե-
զուական փոփոխութիւններ ունի, աւելի «Դանա-
սիրի», ընդգրկն մօտենալով: Եւ իրօք Գր.
Դարանաղցոյ ժամանակագրութեան ցուցակին
մէջ, զոր ձեռքս ունիմ, Գլ. ԻԳ վերնագիր ունի՝
«Վասն շինութեան Հրեշտակապետ եկեղեցւոյն
ի Պալատ, որ այրեալ էր ի հրկիզութենէն»:
Ղաչանեան Վ. անբարձրաձօն չէ նոյն գրու-
թեան «Պարոնտէրի», համարուած ըլլալուն:

Յայտնի է ուրեմն, որ արդէն ժեղ դարուն՝
Դարանաղցոյ ժամանակագրութեան այս Գլուխն
առաջին անգամ ընդօրինակողը, թերեւս ինքնին
Գր. Վ. Դարանաղցի, հասեալ վերնագիր դրած
է՝ «Գրիգոր Վ. օմն, որ զամենայն անցս իւր եւ
զսեւեակն գիրք մի է շարագրեալը — ասով
ինքնիքն անշուշտ կը մատնանչէ — եւ Պալա-
թու եկեղեցւոյ գանձարան դրած է. անկէ ըն-
դօրինակողներ, անծանօթ Դարանաղցոյ գրու-
թեան կամ նոյն իսկ գլուխին, «օմն, լուս-
սաւօրել ուզած են, այն միջոցին ամենածանօթ
«Պարոնտէր Պատրիարքն», աւելցրելով: Ասով
կը վերագրծընէր Դարանաղցոյն՝ իր իսկ հե-
ղինակութիւնը եւ արդիւնաւոր բարեգործու-
թիւնը, գար մ'անկէ զրկուելէն ետեւ: Դառնալով
Յովհ. Խուլին:

Դարանաղցի սոյն Յիշատակարանին մէջ կը
պատմէ ի սկզբան, թէ 1628էն քանի մը տարի
յառաջ Գր. Վ. Կեսարացի Պոլիս եկած էր Կե-
սարիայէն, եւ սաստիկով ու նախատեղով զա-
ցած էր իր աշակերտութիւնն այն Հայրաւոյն, որոնք
կը քանային Կեսարիայի Ս. Նիկողայոս եկեղեցին
(Էտիրեն Կաթողի մօտ, այժմու Քէֆէլի ճամբի),
Ցածկաց ձեռքէն ազատել: Կեսարացոյն նման՝
նաեւ խուլ Յովհ. Պատրիարք անփոյթ կը գտնուի
այս մասին, վասն զի երկուքն իրարու հետ կը
մարտնչէին Պատրիարքական աթոռին համար,
որով ազգին մէջ մեծ աղմուկ եւ խռովութիւն կը
յառնէ: Կեսարացին կը յաջողի խուլը մինչեւ
Պոստա փախցնել, եւ ինքը բանութեամբ՝
առանց արքունի հրամանի, կը տիրէ խուլին
աթոռին, իրեն փոխանորդ կը դնէ Երզնկացի

Յովանէս Պակմամուր ձագն, եւ ինքը Լեհաս-
տան կ'երթայ: Ահա Դարանաղցոյն խօսքերը
(Ձեռագիր վիեննայ). «Հայք... կու գնան մտ-
առ Կեսարացի Գրիգոր Վ.ն» որ յայնմ ժամա-
նակին եկեալ էր ի Կեսարիոյ, իր թէ իրատ
տայ՝ եւ տիրութիւն առնէ նոցա՝ իսկ նա փոխա-
նակ օրհնելոյն եւ իրապալելոյ՝ կու սաստէ եւ կու
յանդիմանէ զնոսա ասելով, թէ զուգ ո՞վ էր,
որ այդպէս բան կու տեսնուք. Փռանկներն եւ
սեփական տեղացիքն կը հոգան, եւ այլ ցուրտ
բանք շատ կ'աւելնէ եւ կու յուսահատէ զնոսա...
ի յայնմիկ թշուառական ատենին ինքը, այսինքն
Գրիգոր Վ.ն, եւ կամ խուլն ընաւ փոխել չեն
առնել որ չկեղեցականացնէ եւ ոչ քրիստոնէից
անհնարին սգոյն եւ անմիտութիւն վշտացն: Այլ
եւս առաւել աղմուկ եւ խռովութիւն կու ար-
կանեն ի մէջ ազգիս Հայոց յաղագս Պատրիարք
առնելոյ, Քանզի Գրիգորս այս մարտ եղեալ էր
զՆետ Յովանէսին մինչ զնա փախուցեալ էր ի
Պոստայ, եւ ինքն տիրեալ էր բանութեամբ
առանց հրամանաց արքունեացն, եւ ի տեղի իւր
եղեալ էր զԵրզնկացի Յովանէս Պակմամուր
ձագն եւ ինքն գնացեալ էր ի Լեհաց աշխարհն,
Յետոյ երբ Հայրը Ռատակէս Խարախիզի
Վ.ին ջանիւք կը յաջողին Պալատու Ս. Միք.
Հրեշտակապետի յուսնակն փակ եկեղեցին ձեռք
բերել, «կրկին նախանշ կու շարժին Կեսարա-
ցոյն կողմանէ ոմանք Հարաշար անձիքը, այլ եւ
Էրզրուցի Միքսա Վ.ն եւ Երզնկացի Պակմա-
մուր ձագ Յովհ. Եպսկ. որ ի տեղի իւր եղեալ
էր զսա Կեսարացի Գր. Վ.ն, եւ ինքն ի Լեհաց
աշխարհն էր գնացեալ: Եւ սոքա իրրու տեղա-
պահք լինելով Կեսարացոյն, հակառակ էին
Արիստակէս Վ.ին եւ ամենայն քահանայից եւ
ժողովուրդոց Պալամցոց, արպիւլել կամելով զմի-
առնութիւնն նոցա եւ զչինութիւն եկեղեցւոյն
խափանելով, եւ զԱրիստակէս Վ. հակառակն
առնելով, որ զոյնալ կայր ի Ղալաթիայ ի նո-
ցանէ եւ նոցին շար խորհրդոցն: Ղալաթիա ա-
պաւինած էր յետոյնաեւ ինքն Գր. Դարանաղցի,
երբ եկեղեցւոյն շինութիւնն աւարտելէն ետեւ
պակի կ'ընդրոյ համար իրեն գէմ ապրիստեցան
քահանայք եւ զինք հայհոյցին: Այս ժամանա-
կագրութենէն ալ յայտնի է, որ Յովհ. Խուլ
1626—77ին տակաւին Պոլիս Պատրիարք էր:
Պոստա երկար կեցած պիտի ըլլայ, վասն զի
Ջաքարիա Վ. 1629ին արդեն թագաւորէ
հաստատուած ընդհանուր Պատրիարք, որ
Պոլսոյ, ինչպէս կենսագրութեանը մէջ պիտի տես-
նենք (ըստ Առաք. Թափերիցեցոյ), եւ Յովհ.

խուլ անտարակոյս այս գործը կարգադրելէն ետեւ, Պոլսէն լեհաստան փութացած է Կեսարացոյն ետեւէն, ինչպէս կը տեսնենք Տիմայ:

Այստեղ, եւ Զաքարիա Վ.ի կենսագրութեան մէջ յտառը բերուած ճիւղուցան՝ բայց ստորգ յիշատակարաններէն հետեւցընելով, անհիմն չէ ենթադրելը, որ 1613ին հաստատուած երկբանսնայ Պատրիարքութիւնը մինչեւ Զաքարիայի վերջին անգամ գահակցելու թիւնը (1633) շարունակուած է, եւ Գր. Կեսարացոյ միջնակեալ յափշտակութիւնները նկատողութեան առնուելու չեն. այսինքն՝ Յովհ. Խուլ 1613—28 անընդհատ Պատրիարք նստած է ի Ստամպուլ. իսկ Զաքարիա 1613—1633 անընդհատ՝ ի սկզբան Սկիւտար եւ ի Ղալաթիա, եւ 1628—33 ի Ստամպուլ եւս: Ժամանակը պիտի լուսաւորէ այս պարագան: Յովհ. Խուլի, Գր. Կեսարացոյ եւ Զաքարիա Վանեցոյ այս անխնայ մրցակցութիւններու հիմն ու պատճառն այն կ'երեւայ՝ որ ազգին մէջ կրօնական երկու բաժինն արդէն սկսած էր կերպարանաւորուիլ, եւ նորին ու հնոյն այս Տօր պարագլուխները վերջնական յաղթութիւնը ձեռք բերելու ճիգեր կը թափէին:

Երեմիա Չէլեպի իր Կ.Պոլսոյ Պատմութեան մէջ (գրուած 1661—84, Հրտ. Տր. Վ. Թուրքովանի, «ՀԱ.ի անցեալ տարւոյ մէջ») կը յշտառուէ՝ թէ Ստամպուլի Ղառլոյ Գափուի դուրը (ներսը կը բնակէին Հայերը), «Մէլիսանէք Արիֆներաց», (՝) կային, որոնք Երեմիայի ժամանակ արդէն խափանուած էին: Ստամպուլի քահանաներ (անշուշտ հակառակորդներ) տեղացի Յովհ. Խուլը, որ բնութեամբ բուն (յանգուզն, ձեռներեց) էր, նենգութեամբ անտեղ առաջնորդած են անցընելով Սէլիսանէն (ընդ մէլիսան), եւ Ենիքէլէրի աղափին ծեծել առած են, որ միջոցին Յովհ. կ'աղաղակէր՝ թէ ինք չէր գիտեր այս տեսիլն ինչ ըլլալը: Դեպքիս տարին անձանօթ է, սակայն անտարակոյս Պատրիարքութեան օրերը հանգիստ չէ: Ահա բնագիրը՝

Տէրտէրքն Խստամպուլոյ՝ հնարիք՝ տարեալ ընդ մէլիսանան,

Զիսու Յովհաննէս վարդապետն՝ զտեղացին, ի բար շարձական:

Յանկարծ եէնիչէր աղայն՝ երբ կրիտէ՝ տէրտէրքն փախեան:

Զվարդապետն առնեն բրածոն՝ տեղեակ չեմ տեղոյս, նա՛ գոչման:

Գաւազնագրքեր կը նշանակեն՝ իբր թէ Յովհ. 1631—36 շրջորդք անգամ Կ.Պոլսոյ Պատրիարք եղած ըլլայ: Ասիկայ բորորովն սխալ է, ինչպէս Տիմայ կը տեսնենք:

Ստեփանոս Ռոշքա, որ Ժամանակագրութիւն մը գրած է մինչեւ 1739 տարին, 1631 տարին կը գրէ. «Յովհաննէս վարդապետն Պատրիարքն Կ.Պոլսոյ անցանէ ընդ լեհաստան ի մէծն Հռոմ, եւ անդէն զուխտն իւր եւ զՏնազանդութիւն կատարեալ, լծողու Գպարտանն մերում յիշատակ զՊատմութիւն Հայոց ի սկզբմանէ աշխարհի մինչեւ յայն՝ Տեառն 1236, զորոյ օրինակն առ իստոյն» (Սկզբնագիր Վիենն. Մխիթ Մտգրն. տ. Տաշեան, էջ 679: Պալաճեան, Աթոռ Ս. Պետրոսի, Վիեննա 1853, էջ 271, ծան. 2): Ռուշք իրականէ ունիմ շատ ստորգ վկայութիւններ, որ Յովհ. Խուլ 1631 եւ 32ին լեմպերկ կը գտնուէր:

Հռոմ Բորագանտայի Գիւնանին մէջ կը պահուի «Պատմութիւն վարդապետն եռամեծի Սոփիստի», Ասոր առաջին Յիշատակարանին մէջ կը կարգուի. «Փառք... Յովհ. եւսլթն հարկուրդի Ի երորդի երրորդի Թուարեութեանն Հայոց (= 1274 վարդապետն հեղինակութեան Թուական). այսչափ գրած առաջին յիշատակարանն եւ զտեղի, ո՛հ զի իսխտ ծեծ էր աւրինակ, հաղիկ կարացի յանկ հանել: իսկ երկրորդի Յիշատակարանն է՝ «Եւ ես Յովհաննէս վարդապետն Կ.Պոլսոյ Պատրիարք անուամբ ի Հռոմ գնալու պատահեցայ ի Լուլ քաղաքն, տեսի զվարդան Վ.ի պատմագիրն զի իսխտ հնացեալ էր, վասն եզի աւրինակն եւ գրեցի զգիրս անմեղադիր լերուք ծերութեան ժամանակս գիրս է եւ այս եղեւ թվ. Ռ2 (= 1631) Գրեկ.ի առաջին աւրն, որ է ելի: Այս յիշատակարանը անխարկած է նաեւ Ալիշան (Կամենից, էջ 186):

Լեմպերկի մէջ Աղթագիրք մ'ալ ընդօրինակած է Յովհ. Խուլ 1632ին (որ կ'երեւի թէ այժմ Ս. Ղազար կը գտնուի): Յիշատակարանն է՝ «Գրեցաւ գիրս ձեռամբ Յովհաննէս վարդապետի Կ.Պոլսոյ եպիսկոպոսի ի յիշով քաղաքի, թվ. Ռ2Ա (= 1632) Թուականիս հայկազեան առամարի: Այսմ ամի կրալ Թագաւորն Զիւմաւս առ Աստուած փոխեցաւ. Աստուած լուսաւորէ հոգին, եւ ընդ առաջին սուրբ Թագաւորացն դասնեցէ: Աշխարհամարտանին չորեքշաբթին եր փախձանն» (Կամենից, էջ 185): Եթէ Յովհ. Խուլ, որ այս միջոցին 78 տարեկան էր, լեմպերկի մէջ սաստիկ զբաղեալ ըլլալով

երկու ընդարձակ ձեռագիր օրինակներ է իւր երկու տարւոյ միջոցին, եւ կը յիշեցնէ՝ թէ ասիկայ իր Երուսթեան խորն է, անհասանալան չէ ենթադրել՝ որ ինքն յառաջագոյն ուրիշ շատ ձեռագիրներ ալ ընդօրինակած պիտի ըլլայ:

Լեհաստանի Լեմպերկ քաղաքը, 1626ին Մեքլիսեղեկեկաթողիկոսը Նիկողայոս Թորոսեփէշ արեղայն՝ տեղւոյն Արքեպս. ձեռնագրած էր, եւ ինքն 1627ին Կամենիցի մէջ վախճանած: Նիկողայոս, որ արդէն կաթողիկէ էր, իր ժողովուրդը կաթողիկէ դարձնելու կը ջննար, իսկ ժողովուրդը կը հակառակէր: Գր. Վ. Կեսարացի 1627ին Յովհ. Խուլնաթողէն տապալելէն ետեւ՝ փութաց Էջմիածին եւ անկէ Լեհաստան՝ Նիկողայոսի գէմ կուռելու: Սակայն երբ 1629ին ի Կամենից, Նիկողայոսի գէմ ժողովրդեան գլուխն անցաւ, Նիկողայոս զինք մինչեւ Պուդոսնաց երկիր (Վալաքիա) արտաքսել տուաւ տէրութեան ձեռք. ուրկէ Կեսարացին՝ Նիկողայոսին գէմ բանադրանք արձակեց, եւ վերագրաւ Կեսարիա: Անտարակոյտ Յովհ. Խուլ երբ լսեց Կեսարացւոյն Լեհաստան գտնուիլը, փութաց գէպ ի Լեմպերկ, Նիկողայոսին օգնելու, ինչպէս յայտնէն յայտնի կ'ըլլայ:

Ընդարձակ տեղեկութիւններ կու տայ Լեմպերկի հայ քահանայ մը Յովհ. Խուլին Լեմպերկ գործածներուն վրայ: Այս պատմիչը (Կամենից, էջ 211—2), Նիկողայոսի գլխաւոր հակառակորդներէն մէկը, կը օտարագրէ Լեմպերկի Նիկողայոս Եպ.ին կաթողիկէս ըլլալը, ժողովրդեան հետ կուռիլը, թագաւորին հրամանով բոլոր եկեղեցիներուն Նիկողայոսի յանձնուիլը, եւ կը շարունակէ՝ թէ այս միջոցիս Կ.Պոլսեցի Խուլ Պատրիարքը Լեմպերկ եկաւ: (Հրատարակին Հ. Ղ. Սելշան կ'երեւի անդադարձած չէ Յովհ. Խուլին, վասն զի թէ Խուլը մանր գրով ապած է, եւ թէ յատուկ անուանց ցուցակին մէջ յիշատակած չէ:) Խուլը Նիկողայոսին հետ միացաւ, դաւանութիւն տուաւ, եւ ժողովուրդն ալ յորդորեց կաթողիկէ դաւանութիւն տալ, միշտ Նիկողայոս Եպ.ին (Պարոնտեր — այսպէս կ'անուանէին հինքն այն եպիսկոպոսները, որոնք օծուած են արեղայ եղած ասուին, առանց վարդապետութեան Եղիաթոյն աստիճան ընդունած ըլլալու. —) հետ կը պտտէր, զանիկայ կը պաշտպանէր, Հայերը կը յանդիմանէր, որով Լեհերէն շատ պատուով կ'ընդունուէր, իշխանք զինք ճաշի կը հրաւիրէին, եւ նոյն իսկ թագաւորին եւ թագուհւոյն

ներկայացաւ եւ մեծ պատիւ գտաւ: Եւ երբ տեսաւ՝ որ ժողովուրդը տակաւին կը յամառի, զՆիկողայոսը չ'ընդունէր, բանադրեց զանոնք, եւ յետոյ Հոմ գնաց. Քահանայապետէն սիրով ընդունեցաւ, հոն ի գերեւ հանեց Լեմպերկի ժողովրդեան ճիգերը, որոնք Քահանայապետին դիմած էին Նիկողայոսը հնազանդել տալու համար: Բնագիրը շատերուն մատչելի չ'ըլլալուն եւ յինքեան կարեւոր ըլլալուն՝ այստեղ յառաջ կը բերեմ:

“

Մինչ մէք էպք ի յայս վըշտի
 ի տառապանս ազգի ազգի,
 Խուլ պատրիարք Բատմպոլի,
 Մեր մեղքն երբ քաղաքն Լովի.
 Որ միաբան հետ Նիկոլի՝
 Մտան երկուքն յեկեղեցի,
 Հնազանդեցաւ Քաղաքեցի,
 Ի արար ընդ մեզ բազում տաւի.
 Ի Երուսթեան ժամանակի
 Ընկեց զօրէնս Լուսաւորչի,
 Գովէր զգործն Նիկոլի՝
 Դառնալ ի կործան ֆոռնգի:
 Նա զՀայերն հերձուածող կոչէր,
 Ի ամէն ազգաց բաժնած ասէր.
 Պարոնտերին հետն շրջէր,
 Յոր տեղ նստէր՝ զՀայս հայհոյէր:
 Լեհ կարգաւորեց երբ զնա տեսան՝
 Մեծ որովայնին հաճեցան.
 Սկսի. “ Ի Հայք չկայ քեզ նման.
 Եկ դու ընդ մեզ լեր միաբան: ”
 Պատասխանեաց նա ամենին,
 Թէ “ Պարոնտերն է իմ որդին.
 Ես եմ գլուխ եւ մեծ՝ Հային,
 Սա իմ օրհնածս է եւ շրախ իմ: ”
 Իսկ իշխանուն երեցանին՝
 Որպէս ըզուրբ զնա պաշտէին.
 Յեկեղեցիս շուրջ անէին,
 Յընթերս տարեւալ մեծարէին:
 Իշխանքն ալ զնա ի հաց տարին,
 Եպիսկոպոսն ալ իշխանին,
 Յետոյ տարին սեւ երեցնին
 Արքային առջեւ կացուցին:
 Այլ եւ անդ զՀայս չարախոսեաց,
 Իւ մեր հաւատոյն շատ վատ ասաց.
 Իսկ թագաւորն եւ վեզիրնին
 Թագուհին ալ զնա սիրեցին:
 Ի Լովի ալ զմեզ շարքաբեց,
 Ընեծք բանադրանք մեզ զրկեց.

Թ' եկէք յեկեղեցին մըտէք,
Առաջնորդին ձեր լընցէք:
Բայց նրմա ոչ դք Տաճաղեցեց,
Եւ ոչ բանից նորա լընցեց.
Ասեն. «Մեք եմք Լուսաւորքի,
Հնազանդ մեր կաթողիկոսի»,
Ղափին մեղ չար յոյժ արարեալ,
Ղանս այն մեր բանն եղև յամեալ.
Բազում դրամ, ոսկի արվաւ՝
Հաղիւ եղեն նմանէ փրկեալ:
Ասէր. «Կաթողիկոսն ո՞վ է.
Իմ պատիւս քան զնա մեծ է.
Ամեն Հայոց աշխարհ ի՞նչ է.
Կա իմ աշակերտն ալ չէ»,
Անտի ի մեծ Հռովմ գնացեալ
Ուրացոյն՝ յոտը փափին անկեալ.
Իսկ փափն ըզնա յոյժ մեծարեալ,
Դարպաս, ոռձիկ նրմա տընեալ,
Ամ մի բոլոր նա անդ կացեալ
Հռոմայ գահիցն պատուեցեալ,
Յոյժ դարանս Հայոց կացմաւ
Եւ զմեր դեսպանն փախուցեալ...»

Նիկ. Թորոսեմիշ, 1632ին Լեմպերկի քա-
նայապետական նուիրակին առջև պաշտմա-
պես կաթողիկէ դաւանութիւն տուաւ, թա-
գաւորին ներկայացաւ, եւ անոր յանձնարարակա-
նովք Յովհ. խուլ Պարտիարքին հետ 1632ին
վերջեր Հռոմ գնաց, որ շքեղ ընդունելու-
թիւն եղաւ իրենց: Նիկող. Աթք. իր թեմէ դար-
ձաւ, իսկ Յովհ. խուլ մնաց Հռոմ:

Կղեմէս Կալանոս իւր եռահատոր Հայ-
լատին Պատմութեան մէջ Յովհ. խուլին մասին
շատանգամ յիշատակութիւն կ'ընէ, եւ կ'աւանդէ
թէ անկապ Հռոմ գնաց, կաթողիկէ դաւանու-
թիւն տուաւ, եւ ընդդէմ միաբնակաց երկու
գիրք գրեց՝ քրիստոսի երկու բնութեան, Հոգ-
ւոյն Սրբոյ նաեւ յորդույ բղնման, եւ քահա-
նայապետի գլխաւորութեան վրայ: Երանի չէ
թէ այս գրքերը Պոլսոյ գրած է թէ ի Հռոմ.
տեղ մը կարծես աւելի առաջինը կ'անարկէ:
Այս գրութիւններն ինչպէս նաեւ Յովհ. խուլի
ուրիշ ընդգրկումութիւններն ու թղթերն ան-
շուշտ հիմայ Հռոմ բրորականտայի Գիւանը կը
գտնուին, որուն մէկ շարեւանցի ցուցակին Տամե-
մաս՝ կայ հոն Տայերէն գրութիւն մը «Ջատա-
գովութիւն երկուց բնութեանց քրիստոսի ընդ-
դէմ Հայոց», Յամենայն գէպ Կալանոս տեսած
է վերոյիշեալ գրութիւնները, եւ անէկ վկայու-
թիւններ յառաջ բերած: Ահաւասիկ Կալանոսի
Եովհ. խուլի մասին գրածներն ամբողջ.

Galanus, Pars Altera, Tomus I. Romae
1658.

Սկիզբն, առանց իջնութիւն, թղթ. 14ր.

«Եովհաննէս մականուն խուլ վարդապետ,
որ էր Պարտիարք Կ. Պոլսի, եւ այր իմաստուն եւ
առաքինի. գրեաց զգիրս ընդդէմ միաբնակաց եւ
աստղաց զհոգին սուրբ ի Հօգէ միայնոյ բղնելու՝ Կա
եւ զնայ ի մեծն Հռովմ առ ի պատուել զաւարե-
լական սուրբ աթոռն, եւ յանդ եկաց երկար ժա-
մանակաւ մինչեւ ի փոխիլն իւր յաստի կենացա առ
Աստուած»:

Անդ էջ 66. «Առաքի արհիպիսկոպոսն Կոս-
տանդինուպոլսի յոհաննէս խուլ վարդապետ կո-
չեցեալ՝ ի գիրքն զոր շարագրեաց ընդդէմ նոյն
վարդապետացն ասէ այսպէս: Աղանգն եւտիքեայ
մանաւ ի մէջ Հայոց. հիմեցաւ, բարձրացաւ, կա-
ռուցաւ, եւ որբատոր զարարեն ընդն համարեց
նորին, այսպէս հիմն եղ եւտիքէս խրատիլն դեռա-
կորստի, եւ բարձրացոյց, կառուց, զարդաւորեաց նոյն
դեռակորստն. եւ մինչեւ ցայսօր զնոյն տեսներմք,
որ բոլոր ազգս Հայոց թողեալ զուղիղ ճանապարհն
ուղղափառաց՝ մոլորեցան զհետ երթեալ ծանա-
պարհին եւտիքեայ եւ գրեն հակառակք ուղղա-
փառաց՝ հաստատելով զաղանգն եւտիքեայ, ուրա-
նան զմարդկային բնութիւնն քրիստոսի, եւ դաւա-
նին ի քրիստոս մի բնութիւն, այս եւ, միայն աս-
տուածային բնութիւն. եւ զնոյն տանն շարաւրեալ.
ոչ եթէ առաջինն Հայրապետ եւ վարդապե-
տացն մերոց. այլ վերջն պղտորեալ ժամանակիս
երեւեալ վարդապետաց. առաջ միամտ աղգիս
Հայոց, որ ահագին մոլորութեամբ մոլորեալ են ի
շար աղանգն եւտիքեայ»:

Անդ էջ 173 «...Եւ երեք պատրիարքունքն
Հայոց, որք եղեն ի Կ. Պոլսի կնիս միմանց, աւեր
յոհաննէս կոչեցեալ խուլ վարդապետ, եւ տեր
զարարեա վարդապետ, եւ տեր կիրակոս վարդա-
պետ, դաւանելով զուղղափառ հաւատս, եւ
ցուցանելով զհնազանդութիւն առ նոյն սուրբ քա-
հանայապետն ուրբանոս. անդ զներեանս առ դրա-
պան կաթողիկէ եկեղեցւոյն, յորոց յոհաննէս
խուլ կոչեցեալն շարագրեաց սծիւ եւ կարգաւ
զգիրք մի ընդդէմ միաբնակաց. եւ սուսգեաց
վկայութեամբ հարցն սրբոց զերկու բնութիւնս գոյ
ի մի անէն քրիստոսի. եւ զայլ բանն ուղիղ
հաւատոյն»:

Անդ էջ 241 «...Ճանաչանդ արհիպիսկո-
պոսն Կ. Պոլսի որ ասէ յոհաննէս խուլ վարդապետ
կոչեցեալ, որ յանդիմանելով ի գիրն իւր զա-
ղանգն հակառակորդացն ասէ այսպէս: Գրեն Հայք
մանք հակառակ ուղղափառաց՝ հաստատելով
զաղանգն եւտիքեայ՝ ուրանան զմարդկային բնու-
թիւնն քրիստոսի, եւ դաւանին ի քրիստոս մի բնու-
թիւն, այս եւ միայն աստուածային բնութիւն, եւ
զնոյն տանն շարաւրեալ, ոչ թէ առաջինն Հայ-
րապետ եւ վարդապետաց մերոց սրբոց, այլ վեր-
ջնն պղտորեալ ժամանակիս երեւեալ վարդա-
պետաց»:

Անդ էջ 396. «Երկրորդ խուլ յովաննէս
վարդապետն, եւ պատրիարքն Կ. Պոլսոյ, որ ի գիրս,
զոր արար լի ուղղափառ վարդապետութեամբ, հա-

մառուս եւ պարզ բանիւ ստուգեաց վկայութեամբ հարց եւ բողոք սրբոց, թէ հոգին սուրբ ի հօրէ եւ յարգելոյ բղէս».

Անգ. Tomus II, Roma 1661, էջ 242. «...եւ դարձեալ յաղագիս Սարգիս գրէ խուլ վարդապետն յովհաննէս այսպէս. Սարգիս վարդապետն, որ զվաթ ուղիկէն մեկնութիւն էած, առաց ի գիրն իւր. Բրիտանո կաղոյց նոցա գրուի եւ առաջնորդ եւ հիմն հաւատոյ, զերջանիկ առաքեալն պետրոս: Եւ յետ սակաւուց ասէ. Գեորգիոսի ձեռքն հիմունս արինք եկեղեցւոյ ի մեծն հռոմէ».

Անգ. էջ 244. «...Եսհաննէս արհիեպիսկոպոսն ի. Պօլսի, խուլ վարդապետ կոչեցեալ, զորիչ այլ գիրն շարագրեաց. որով ի գլխաւորութենէ սուրբ առաքելոյն պետրոսի. քաջապէս հաւատարմ առնէ զառաջնորդութիւն, զոր ունի եկեղեցին հռոմէայ ի վերայ ամենայն աթոռոց եւ շրիտոնէից».

«Եղոյն յովհաննէս ի նմին գրուեմ ասէ եթէ այլ ոմն վարդան անսու ուղղափառ վարդապետն գրէ ի պատմագրի իւրում այսպէս «Ի Ուն թուականիս հայոց» թագաւորեաց յունաց փերսին, որ եւ առհայտ, եւ յարոյց հայածանո, եւ չարաբեր զհայոց ազգը, զայսպիսի աշեռս բերեաց աէր գրի-գոր հայոց կաթողիկոսն, եւ առաքեաց զեպիսկոպոս մի գրիկոր անուռն ի պապն հռոմէայ վասն վասն-կին, զոր ի յունաց կրէին հայր. եւ զի ինչորեացէ նմա զաղօթն եւ զօրհնութիւն, որպէս առաջինքն. զոր կարի մեծարեաց պապն, եւ արար պարգեւ, եւ հաղորդեաց զնա, եւ զայլն: Եւ յետոյ դարձեալ ասէ. «Եւ հաւաքեաց պապն Իռնիքն զամենայն պատուաւորս, եւ ի խորհուրդ մանալ նորդ գրեաց գիր համանաւ սրբոց առաքելոցն ի նոցա երեսացն, թէ հայոց պատրիարքն անկոյս ծովուն ունիցի իշխանութիւն, եւ կայսի ի վերայ ազգին հայոց, եւ այլն: Եւ ասպս ի վերջն դարձեալ ասէր պապն. «Եւ վասն զի մեծ մանապարհ ի ի մէջ իմ եւ եղբորն իմոյ հայոց պատրիարքին, առաքեցի նմա զվկասան, եւ զպսակն, եւ զկոչիկն, զի զայն զգեցեալ պատարագեացէ մատանեալ հանդերձ», եւ ասէ զեպիսկոպոսն գրիկոր. «ասը եւ զգեցո պատրիարքին, եւ յայնձ հետէ նմա լիցի պատիւ եւ իշխանութիւն, եւ այլն» զայս պատմով վարդապետն վարդան».

Նոյնպէս վարդան Արքեպ. Բունանեան 1703ին առ Եւզոկիոյցիս գրած «Թուղթ քաջաւորական» գրքին մէջ (Տաշեան, էջ 112) կը յիշէ Թովհ. Խուլը, ասոր յաջորդոյ Պատրիարքներու թուականով.

«Յամին Ռոմագին (= 1643) քաղովմբ գրեցին առ փափն Ուսպանոս Ընդորդդգաւանութիւն կաթողիկէի հաւատոյ, այս է՝ Եսհաննէս խուլ վարդապետ կոչեցեալ, զուրմ յայնժամ պատրիարք Վ. Պօլսոյ, Զարարիաս վարդապետ, Արեւկոս վարդապետ Երեւանցի, Խաշատուր վարդապետ Չապախիսցի, Պօղոս Վ. եպիսկոպոս Տիվրիկոյ. Որոց առաջինն գրեաց զգիրդ մի ընդգրէմ Միարեւանյան եւ վկայութեամբ բոլոր սրբոց եւ Հարց յայտնապէս եցոյց զերկուս բնութիւնս,

ներգործութիւնս եւ կամս գոլ ի Բրիտանոս, եւ զորեւմե Ոգւոյն սրբոյ ի Հօրէ, եւ յորդուոյն (Չեռագիր Մտ. Մխ. Վիենն. Թ. 37):

Թովհաննէս եպիսկոպոս Խուլ, երբեմն Պատրիարք Վ. Պօլսոյ Հայոց, 1632ին ետեւ ի Հռոմ արարած է. Սիմէոն Սեբաստացի կաթողիկոսն Սոսյ (ծնեալ 1633) իրր 1634—5ին առ Փիլիպպոս կաթողիկոսն Էջմիածնի (1634—1655) Թանդիմանագիր մը գրած է (Տաշեան, էջ 359. հրարկ. «Արարատ» 1904, նաեւ առանձին հրատարակուած Եւսիփ եպիսկոպոսէ, Վաղարշապատ 1904): Ասոր մէջ Սիմէոն Սոսյ կաթողիկոսը կ'ըսէ. «... Թիշեմ զվարդապետին քո զբարեմտութիւն, որոյ շառաւիղէ եւ դու ի վեր ընծայեցար. զՄովսէս կաթողիկոսն ասեմ¹, որ մինչեւ ի Հռոմայ պապն զԹուղթ հնազանդութեան առաքեաց, եւ բազում երանութեամբ երանեալ է զնա, զոր նոցա աղօթքն ձեզ ոգնական լիցի. եւ զայն անեմ² Եսհաննէս Վ. ին Պատրիարքին Վ. Պօլսի ի Հռոմ՝ զԹուղթն, եւ գրեալ զօրինակն առաքեալ էր ի յստամ պօլ, որ եւ ես անդ հանդիպեցայ յայնժամ եւ առի զօրինակն զոր այժմ առ իս կայ. . . ».

Թովհ. Խուլ վարձանեւ է ի Հռոմ 80 ամեայ, 13 Յունիս 1634ին, եւ չոր կաթողիկոսեաց Ս. Մարիամ Եփեպոսացի եկեղեցւոյ մէջտեղը թաղուած է: Այսան գրուած է հետեւեալ հայ-լատին տապանագիրը, որ ցայսօր կը կենայ, թէպէտ բաւական մաշած.

Ի ՆԵՐՔՈՑ ՅԱՅՍԵՄ ՎԻՄԻ
ԵԴԵՆԱ ՄԵՐԵՄԻ ՅՈՒՎԱՆՆԷՍԻ
ՀՈՒՄԻ ՀԱՅՐԻ ԵՒ ԱՌԱՆԴԻՒՄ
ԵՐԱՆԵԼԻ ՔԱՒ ԵՒ ՀՈՒՅՏՈՐԻ
ԱՍՏՈՒՆՈՒԱՐԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ
ՄԵՆՈՒ ՔԱՂՎԵՒ ՍՏԵՄՊՈՒԼԻ
ՅԱՂԹՈՂ ԵՒ ՋՈՐԻ (՝) ԱՍՏՐԻԱՐԳԻ
ԱՆՅԵՆԱ ԵՒՈՒՐԻՔ ԵՒՈՒՐՈՒՄ
ԵԿԵՆԱ ՀԱՅԵՆԱ ԱՅՍ ՍՈՐԻՔ ՏԵՂԻ
ՀԱՅԱՅԱՆԴԵՍՏԻ ՍՐԲՈՑԻ ԲԱՐԻ
ՈՒԹԵՐԱՐԻՄ ՄԵՆՈՒ ՈՒՐԱՆԻ
ԱՅԵՆԱ ՋՓԱՓԱՔ ԻՐՈՑ ՍԵՐՏԻ
ՀԱՆԳԵՆԱ ՅԱՍՏՈՒՆՈՒ ԵՒՈՒՔ ՀՈԳԻ
Ի ԹՈՒՆԱԿԱՆԻՍ ՄԵՆՈՒ ՀՈՒՅՏ ԱԶԳԻ
ՀԱԶԱՐ ՈՒԹՈՒՆԻ ԵՒ ԵՐԵՔԻ
ՅՈՒՆԻՍ ԱՄՍՈՑ ՏԵՄՍ ԵՒ ԵՐԵՔԻ

¹ Մովսէս Գ. Սիւնեցի կամ Թովհաննէս. ծնեալ կաթողիկոս Էջմիածնի 13 Յուն. 1620, † 14 Մայ. 1632:

² Ռիշիմ Երկու. զաս անձնիքներ ընդսրիակուած ընդգրեք, երկուքն մէջ ալ այս ինչ անմիջեւ ընթերցուածը կայ: Անտարակոյս կարգաւոր է «առաջնորդի», վեր-

HIC MORTALITATEM DEPOSUIT DONEC
IMMORTALIS RESURGAT
IOANNES PATRIARCHA ARMENORUM
CONSTANTINOPOLI
QUI INTER CRUDENTAS BARBARORUM MINAS
PATER, PASTOR, DOCTOR
POPULUM, GREGEM, ECCLESIAM
REXIT, PAVIT, ERUDUIT
VERBO ET OPERE
QUI NE IN VANUM CURRERET AUT
CUCURRISSET
IMITATOR PAULI. SUCCESSOR PETRI
FIDEM PROFITERI VOLUIT IN IPSA FIDEI...
CORAM IPSO FIDEI MODERATORI SUMMO
URBANO OCTAVO
A QUO TANTORUM LABORUM SOLAMEN
INVENT
OCTUAGENARIO MAJOR SUBLATUS
HIC BEATAM AETERINITATEM EXPECTAT
CANTO. PATRI AC PASTORI...
CONGREGATIO ARMENORUM
PONI CURAVIT.

Այն լատին տապանագիրը, որ տող առ տող ընդօրինակած՝ եւ տպուած է, գրաբար թարգմանելով՝ կը ղեկն՝ Աստ ճանգոյց զմահ-կանացուն մինչեւ յարկեց անմահ — Յովհաննէս Պատրիարք Հայոց կոստանդնուպոլսի — Որ ի մէջ արինարբու սպառնալից բարբարոսաց — Հայր, Հովիւ, Ուսուցիչ, — Զժողովուրդն, զՀօան, զԵկեղեցին — Վարեաց, արածեաց, ուսոյց — Բանիւ եւ գործով — Որ, զի մի ի զուր ինչ ընթանայեց կամ ընթացեալ իցէ, — Նման Պաւղոսի, Յաջորդին Պետրոսի — ԶՀաւատան դաւանել կամեցաւ ի նմին իսկ... (Կենդանի) Հաւատոց — Ուրբանոսի Ութերորդի — Բորմէ զմիւթարութիւն այնչափ ճգանցն եգիտ — Առաւել քան զուխանանիւք փոխեալ — Ատենէ երանալից յաւիտենականութեան ակն ունի — Անձկալի Հօրն եւ Հովդին... — Միարանութիւնն Հայոց — կանգնել խնամ կալաւ:

Հ. Գ. ՔԱՆԿԱՐԱՆԻՆ

զին տաւերը փակարդութիւն մ'ենթադրելով: Լատիններէն աւար համապատասխանող տեղն ունի «Աստ, զէն» պարագայեաց:

1 Անթիւքեան:

2 Հոս անիմատ. Թերեւս Caro, Candido

3 Անթիւքեան:

ՍՍՑԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

Յ. ԹԻՐԵԱՆԵԱՆԻ ԱՐԹՈՒԿԵՆԵԱՅ ԶԵՆՈՐԻ

Ագաթանգեղայ վերջին քննական հրատարակութեան Յառաջարկին մէջ (այս. Տփղիս 1909) իմ քոյս գտնուած ձեռագրի վրայ ալ խօսք բուռով, կ'ուզէր այս մասին փոքր ինչ աւելի տեղեկութիւններ տալ հրատարակիչներուն, սակայն նոյն միջոցին, տեղափոխութեան պատճառաւ դիմել ձեռագրի տակ չգտնուելուն՝ պատեհ առթիւ թողուլ պարտաւորած էի, ինչ որ այժմ կը փութամ հատարել: Զեռագրին արտաքինը նկարագրին է հետեւեալը.

ԴՆԾԻՌԹԻՆ 22X15X9 սմ.: — Գիթ՝ նոսր, թանաք՝ սեւ. վերնագրերը եւ սկզբնատարերը՝ կարմիր: — Նիւթ՝ ողորկ թուղթ: — ԿԱՅՄ՝ կաշեպատ տանախկ: — ՄԱԴԱՎԱԹԵԱՅ ՊԵՆՈՒՆԿԱՅ կայ, տնս վարը: — ՀԱՆԳԱՄԱՆԻ՝ Լաւ: — ԼՈՒՍԱՆԵԱՎԱՐԳԻՐՆ եւ սկզբնագրերը ցանցաւ եւ անարուեստ. անարուեստ են նաեւ երօք պատկերներն՝ մին Յով. Ոսկերճը, ինչպէս կ'ընդհան, եւ երկուքը Գր. Լուսաւորիչ: — ԳԻՏԷ՝ Խաչատուր քահանայ: — ՏԾԷ՝ Սպանա: — ՏԵՐԻ՝ սկսած է ՌժժԱՄ (1702): — ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՆ, Զեռագրին Սպանանէն փոխադրուած կ'ընդհան Շիրազ՝ դատելով գրքին վերջին թղթի վրայ անուպայ ծնոցէ մը զրուած անձոնի տողերէս. «Նսկատ տալիսար խաչայ | Ժ Յարութիւն եկայ զաս. գնդը չ'ընդ զանց (?) գործութիւն | Թիւ. 205. զամս 1 տ. ով որ կարող | 1. քնն հարմիր ասացի ճը, իւր | ողորմի ամէն.», Հուսկ ապա պարսկի վր ծնոց ինկած է ԹԵՂԵԱՆ, ուր գնեցի եւ մի ուրիշ մտադրեալ շատ չ'ընծաղեցի Սաղմոսի նոտ

Մատենան կը բովանդակէ.

1. Պատմ. Յովհ. Ոսկերճեանի 2. Ներբողանք ի Ս. Առաքածածին եւ ի ծնունդն Գրիգորի 3. Առաքել վրդ. 3. Եփրեմի յաղագս ապաշխարութեան: 4. Վասն եւթն խորհրդոց Եկեղեցւոյ եւ վասն պատարագին: 5. Երանելոյ Աթանասի եպոս. Հարցմունք եւ Պատասխանիք Կիրիլի Հայրապետին: 6. Ագաթանգեղոս: Մի ուրիշ առթիւ պահելով Զեռագրին առաջին հինգ հատուածներու վրայ խօսելը, կը մասնաւորեմք մեր տեսութիւնն առ այժմ միայն Ագաթանգեղոսի վրայ:

Մեր այս ձեռագիրը, գրչութեամբ որչափ ալ բնորդ եւ մաքուր, այլ սակայն ընթերցանածովք այնչափ ալ փտահեղ չէ, կրնամ ըսել թէ լի սխալանք է, ինչպէս առ հատարակ բոլոր միւս ձեռագիրները, ինչպէս Տփղիսու բազմաշխատ եւ երկայնամիտ բաղդատութենէն կ'ընդհան: Կան սխալներ որ անհմտութեան են, կան ալ որ մոռացութեան կամ զանցառութեան. դժուար եւ գրեթէ անհնար է բուն իսկականն եւ ստույգը գտնելը, որով շատ մ'ընթերցանածներ, ամենէն լաւ խնամակալներուն մէջ անգամ, միշտ անորոշ եւ միշտ տարափոխական պիտի մնան յորչափ ընտրելագոյն օրինակներ չ'երեւանի ի միջի:

Այս տեսութեամբ օրեմն մերը ոչ բնորդ օրինակ մը կրնայ սեպուիլ եւ ոչ ալ արհամարհելի, քանզի տեղ տեղ, ի շփոթ պարագայս, իւր